

บทที่ 2

แนวคิด ทฤษฎี และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การศึกษาเรื่อง “ภูมิปัญญาท้องถิ่นในการฟื้นฟูและอนุรักษ์ป่าต้นน้ำอิง: กรณีศึกษา ตำบลแม่นาเรือ อำเภอเมือง จังหวัดพะเยา” ผู้ศึกษาได้ใช้แนวคิดและทฤษฎีที่เกี่ยวข้องที่สามารถนำมาประกอบการศึกษาวิจัย ดังต่อไปนี้

- 2.1 แนวคิดเกี่ยวกับการฟื้นฟูและอนุรักษ์ป่าต้นน้ำ
- 2.2 แนวคิดเกี่ยวกับภูมิปัญญาชาวบ้านหรือภูมิปัญญาท้องถิ่น
- 2.3 ภูมิปัญญาชาวบ้านหรือภูมิปัญญาท้องถิ่นในการจัดการป่าต้นน้ำ
- 2.4 แนวคิดเรื่องความเชื่อที่เกี่ยวข้องกับธรรมชาติ
- 2.5 เอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

2.1 แนวคิดเกี่ยวกับการฟื้นฟูและอนุรักษ์ป่าต้นน้ำ

ยศ สันติสมบัติ (2542) ได้กล่าวถึงป่าต้นน้ำว่า “เป็นป่าธรรมชาติที่อุดมสมบูรณ์ มีขนาดตั้งแต่ 300 ไร่ถึง 70,000 ไร่ ชาวบ้านจะมีความหวงแหนป่าต้นน้ำเป็นพิเศษ ไม่อนุญาตให้สมาชิกของชุมชนเข้าไปตัดไม้หรือใช้ประโยชน์โดยมีประเพณีความเชื่อ เช่น ความเชื่อเรื่องผี เป็นพื้นฐานของอำนาจตามประเพณีในการออกกระเบียบกฎเกณฑ์ ห้ามมิให้บุกรุกครอบครองพื้นที่เหล่านี้ ในบางพื้นที่มีการจัดเวรยามคอยสอดส่องดูแล มิให้บุคคลภายนอกเข้ามาลักลอบตัดไม้ในเขตต้นน้ำของชุมชนอีกด้วย”

เสน่ห์ จามริก และยศ สันติสมบัติ (2536) กล่าวว่าความพยายามในการปกป้องสิทธิตามประเพณีของชาวบ้านในการควบคุมและการจัดการป่าท่ามกลางสภาวะการฉัดแย้งในปัจจุบัน ชาวบ้านได้ค่อยๆ ปรับเปลี่ยนอุดมการณ์ดั้งเดิมตามจารีตปฏิบัติให้มีลักษณะเป็นทางการมากขึ้น เริ่มมีการจัดตั้งองค์กรอย่างเป็นทางการ เช่น คณะกรรมการป่าชุมชนของหมู่บ้าน เพื่อทำหน้าที่ดูแลป่า รวมทั้งมีการร่างกฎระเบียบเกี่ยวกับการบริหารจัดการและข้อบังคับเกี่ยวกับการใช้ประโยชน์จากป่าเป็นลายลักษณ์อักษรเพื่อให้เป็นที่ยอมรับของทางราชการมากขึ้น

กึ่งกร นรินทรกุล ณ ออยุธยา (2536) กล่าวถึงการฟื้นฟูป่าต้นน้ำในชุมชนท้องถิ่นภาคเหนือตอนบน สรุปได้ว่า จากการที่ชุมชนเผชิญกับภาวะความเปลี่ยนแปลงจากการพัฒนาประเทศ หลายชุมชนหลายหมู่บ้านเริ่มหันมาทบทวนถึงวิถีทางของปัญหาสาเหตุที่ทำให้เกิดความแห้งแล้ง เมื่อพบว่าตนเองก็เป็นส่วนหนึ่งของปัญหาจึงได้พยายามจัดตั้งกลุ่ม มีการกำหนดเขตป่าและกฎระเบียบการใช้การดูแลรักษาป่าของชุมชน เริ่มมีการกันเขตที่ไร่เก่าเป็นป่าเสื่อมโทรมไม่ให้เกิดเข้าไปทำอีก ปล่อยให้ป่าฟื้นคืนสภาพ ไม่ให้ใครเข้าไปรบกวน พร้อมทั้งปลูกป่าเสริมเพื่อคืนความชุ่มชื้นแก่ป่า ขณะเดียวกันหลายพื้นที่เริ่มเกิดความพยายามประสานความร่วมมือในระหว่างชุมชนที่ใช้ลำน้ำสายเดียวกัน เนื่องจากมองเห็นว่าลำพังการดูแลรักษาป่าเพียงชุมชนใดชุมชนหนึ่ง ขณะที่ชุมชนที่เหลือยังขาดสำนึกอนุรักษ์ร่วมกัน ไม่สามารถส่งผลต่อการแก้ไขปัญหาคความแห้งแล้งได้

นิวัติ เรืองพานิช (2531) กล่าวว่า การอนุรักษ์ หมายถึง การรู้จักใช้ทรัพยากรอย่างฉลาดและประหยัด โดยใช้ให้เกิดประโยชน์มากที่สุดและสูญเปล่าน้อยที่สุด รวมทั้งกระจายการใช้ประโยชน์แก่มหาชนโดยทั่วถึงกัน ทั้งนี้จะต้องเข้าใจว่าการอนุรักษ์ไม่ได้หมายถึงการเก็บรักษาทรัพยากรไว้เฉยๆ แต่จะต้องนำทรัพยากรมาใช้ประโยชน์ให้ถูกต้องเหมาะสม ตามกาลเทศะและพยายามให้เกิดผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อมน้อยที่สุด ปัจจุบันมักเกิดปัญหาความขัดแย้งขึ้นระหว่างการอนุรักษ์กับการพัฒนา ซึ่งความจริงน่าจะมีทางเลือกที่ร่วมกันได้ หากผู้ที่มีหน้าที่ที่เกี่ยวข้องจะเป็นผู้ที่มองการณ์ไกล ให้ความสำคัญต่อทรัพยากรทุกประเภทอย่างเท่าเทียมกัน และด้วยความบริสุทธิ์ใจ โดยคำนึงถึงประโยชน์ของมหาชนเป็นที่ตั้ง

เกษม สนิทวงศ์ ณ ออยุธยา (2528) กล่าวว่า การอนุรักษ์คือการจัดการของมนุษย์ในการใช้ชีวิตบริเวณ (Biosphere) เพื่อที่จะให้ได้ผลประโยชน์ที่ดีที่สุดและยั่งยืนแก่ชนรุ่นปัจจุบัน ในขณะเดียวกันก็เป็นชนรุ่นต่อไปในอนาคต ดังนั้น การอนุรักษ์คือการสร้างสรรค์ การรวบรวมการ สงวนการ รักษาไว้ การใช้ประโยชน์ที่ยั่งยืน การทดแทน และการส่งเสริมสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ ทั้งนี้การอนุรักษ์เกี่ยวข้องกับทั้งทรัพยากรที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต

วินัย วีระวัฒนานนท์ (2538) ให้ความหมายถึงการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติว่ามีหลักการดังนี้

1. การใช้ให้นานที่สุด การใช้ทรัพยากรทุกชนิดไม่ว่าจะเป็นสิ่งของเครื่องใช้ใดๆ จะต้องถนอมรักษาเพื่อให้ได้ใช้สิ่งของเหล่านั้นให้นานที่สุด ทั้งนี้เพื่อไม่ให้เกิดการนำทรัพยากรธรรมชาติมาใช้รวดเร็วเกินไป

2. การใช้ประโยชน์มากที่สุด การใช้สิ่งของต่างๆ ให้เกิดประโยชน์ให้มากที่สุดและมีผู้ได้รับประโยชน์จำนวนมาก จะช่วยลดปริมาณความต้องการทรัพยากรธรรมชาติลงได้

3. การนำกลับมาใช้ใหม่ ของใช้หลายอย่างที่ได้นำมาใช้จนเก่าหรือหมดสภาพการใช้ไปแล้ว ถ้าได้นำไปปรับปรุงหรือเปลี่ยนสภาพให้เป็นวัตถุดิบ เพื่อทำเป็นสินค้ากลับมาใช้ใหม่จะช่วยให้ลดการแสวงหาทรัพยากรและลดการทำลายสิ่งแวดล้อมได้

4. การทดแทน ทรัพยากรบางชนิดหายากหรือมีจำนวนน้อย การแสวงหาวัสดุอื่นที่มีอยู่มากหรือมีค่าน้อยกว่ามาใช้ทดแทนก็จะช่วยลดการสูญเสียทรัพยากรที่หายากลงได้ และยังช่วยให้วัสดุหรือทรัพยากรที่ไม่มีค่ากลับมามีค่าเพิ่มขึ้นด้วย

5. การบูรณะซ่อมแซม สิ่งของเครื่องใช้หลายชนิด ถ้าได้รับการบูรณะซ่อมแซมในส่วนที่ชำรุดเสียหายให้กลับสู่สภาพที่ใช้งานได้ จะช่วยยืดอายุการใช้และลดอัตราการทำลายสิ่งแวดล้อมโดยรวมได้

6. การฟื้นฟูความเสื่อมโทรมทรัพยากรธรรมชาติที่สามารถคิดขึ้นใหม่ได้และอยู่ในสภาพที่เสื่อมโทรม ควรได้มีการเร่งฟื้นฟูเพื่อมีทรัพยากรธรรมชาติไว้ใช้ และเพื่อรักษาความสมดุลของธรรมชาติด้วย

7. การลดอันตรายจากสารพิษ สารพิษหลายชนิดเมื่อนำไปทิ้งจะก่อให้เกิดอันตรายต่อมนุษย์และระบบนิเวศ ดังนั้นก่อนทิ้งสารพิษหรือของเสียเหล่านั้น ควรทำให้สารพิษหรือของเสียอยู่ในสภาพที่ก่อให้เกิดอันตรายต่อระบบนิเวศให้น้อยที่สุด

วิวัฒน์ คติธรรมนิตย์ (2536) ได้กล่าวถึง ต้นไม้ ป่าไม้ แม่น้ำ ลำธาร ตามระบบความคิดหรือความเชื่อในวัฒนธรรมไทยส่วนแต่มีผีคอยดูแลรักษาทั้งสิ้น ระบบความเชื่อเรื่องผีจึงเปรียบเหมือนมาตรการที่สำคัญในการจำกัดขอบเขตการใช้ทรัพยากรไม่ให้ฟุ่มเฟือย หรือมากเกินไปจนสภาพที่ระบบนิเวศจะรองรับได้ นอกจากความเชื่อดังกล่าวยังช่วยส่งเสริมการอนุรักษ์และฟื้นฟูทรัพยากรอีกด้วย

กรรณิการ์ พรหมเสาร์ (2534) ได้กล่าวถึง การตั้งถิ่นฐานของชุมชนที่อยู่ใกล้ชิดกับธรรมชาติ วิถีชีวิตของผู้คนจึงมีความผูกพันแน่นแฟ้นอยู่กับธรรมชาติมาโดยตลอด ภายใต้วิถีการดำรงชีวิตที่อาศัยเกื้อกูลกันสะท้อนออกมาในรูปของสัญลักษณ์ทางความเชื่อและพิธีกรรมต่างๆ ที่เชื่อมโยงระหว่างคนกับการนับถือผีที่เป็นกฎเกณฑ์ตามประเพณี สำหรับควบคุมพฤติกรรมของสมาชิกในชุมชน ป่าจึงถือว่าเป็นที่อยู่ของผี ทุกอย่างในป่าจึงถือว่าเป็นของผี เมื่อคนเข้าป่าจึงถือว่าเป็นการให้ผีเลี้ยง การบุกเบิกพื้นที่ทำกินและที่อยู่อาศัยเป็นที่พึงทางจิตใจ “ผี” จึงเป็นตัวแทนของความสำนึกอันดีงามที่แฝงไว้ด้วยคุณค่าในเชิงสังคมและจริยธรรมต่อจิตใจของคนในชุมชน

2.2 แนวคิดเกี่ยวกับภูมิปัญญาชาวบ้านหรือภูมิปัญญาท้องถิ่น

ภูมิปัญญาชาวบ้าน หมายถึง “ความรู้ของชาวบ้านที่เรียนรู้จากพ่อแม่ ปู่ ย่า ตา ยาย ญาติ พี่น้อง หรือผู้มีความรู้ในหมู่บ้านในท้องถิ่นต่าง ๆ ความรู้เหล่านี้สอนให้เด็กเคารพผู้ใหญ่ มีความกตัญญูรู้คุณพ่อแม่ และผู้มีพระคุณ มีความเอื้ออาทรต่อกันอื่น รู้จักช่วยเหลือแบ่งปันข้าวของของตนให้แก่ผู้อื่น ความรู้ที่เป็นภูมิปัญญาเป็นความรู้ที่มีคุณธรรม สอนให้เป็นคนดี สอนให้คนเคารพธรรมชาติ รู้จักพึ่งพาอาศัยธรรมชาติโดยไม่ทำลาย ให้เคารพสิ่งศักดิ์สิทธิ์ และคนที่ล่วงลับไปแล้ว ภูมิปัญญาชาวบ้านเป็นความรู้เรื่องการทำมาหากิน เช่น การจับปลา การปลูกพืช การเลี้ยงสัตว์ การทอผ้า ทอเสื่อ การสานตะกร้า และเครื่องใช้ไม้ไผ่ ด้วยหวาย การทำเครื่องปั้นดินเผา การทำเครื่องมือทางการเกษตร นอกจากนั้น ยังมีศิลปะดนตรี การฟ้อนรำ และการละเล่นต่าง ๆ รวมถึงการรักษาโรคด้วยวิธีต่าง ๆ เช่น การใช้ยาสมุนไพร การนวด เป็นต้น” (สารานุกรมสำหรับเยาวชนไทย, 2538)

ภูมิปัญญาชาวบ้านเป็นมรดกทางวัฒนธรรมที่พึงได้รับการยกย่อง เชิดชู สืบทอด และพัฒนาเพื่อให้ภูมิปัญญาเหล่านั้นตกทอดเป็นมรดกแก่อนุชนรุ่นหลัง ภูมิปัญญาเป็นเรื่องของการสืบทอดประสบการณ์จากอดีตถึงปัจจุบันที่เป็นไปอย่างต่อเนื่องไม่ขาดสาย เป็นธรรมชาติของชาวบ้านที่เชื่อมโยงประวัติศาสตร์ต่อกันมามิได้ขาด เป็นลักษณะของความสัมพันธ์ภายในโดยชาวบ้านเอง ทำให้สังคมชาวบ้านเป็นปึกแผ่นมั่นคง ไม่แตกสลาย การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมในปัจจุบัน ทำให้ชาวบ้านสูญเสียความเป็นตัวของตัวเอง เริ่มขาดความภูมิใจในรากเหง้าพื้นเพ ขาดความเป็นเอกลักษณ์ ความเป็นอิสระมีน้อยลง ขาดความเชื่อมั่น เริ่มไม่กล้าตัดสินใจดำเนินชีวิตเอง เนื่องจากถูกครอบงำ ซึ่งการตัดสินใจแทนโดยคนนอกเสียเป็นส่วนใหญ่ ทำให้ชาวบ้านเริ่มสูญเสียภูมิปัญญาไป ซึ่งจะเป็นอันตรายต่ออนาคตของชาวบ้านและของชาติโดยรวมในที่สุด (เสรี พงศ์พิศ, 2536)

ภูมิปัญญาชาวบ้านสะสมขึ้นมาจากประสบการณ์ของชีวิต สังคม และในสภาพสิ่งแวดล้อมที่แตกต่าง และถ่ายทอดสืบต่อกันมาเป็นวัฒนธรรม ภูมิปัญญาชาวบ้านมีลักษณะที่สำคัญบางประการคือ มีความจำเพาะกับท้องถิ่น มีความเชื่อมโยงหรือบูรณาการสูง และมีความเคารพผู้อาวุโส (ประเวศ วะสี และคณะ, 2536)

ภูมิปัญญาชาวบ้าน มี 2 ลักษณะคือ ลักษณะที่เป็นนามธรรม เป็นโลกทัศน์ ชีวทัศน์ เป็นปรัชญาในการดำเนินชีวิต เป็นเรื่องเกี่ยวกับการเกิด แก่ เจ็บ ตามคุณค่าและความหมายของทุกอย่างในชีวิตประจำวัน และอีกลักษณะก็คือลักษณะที่เป็นรูปธรรม เป็นเรื่องเกี่ยวกับเฉพาะด้านต่างๆ เช่น การทำมาหากิน การเกษตร หัตถกรรม ศิลปะ ดนตรี และอื่นๆ (เสรี พงศ์พิศ, 2536)

ในอดีต ชุมชนเคยมีปัญหาและความรู้สำหรับบริหารและแก้ปัญหาหลากหลายที่เกิดขึ้น โดยมีการป้องกันรักษามิให้เกิดขึ้น หรือมีการแก้ไขปัญหาที่กำลังจะเริ่มเกิดขึ้นที่ยังไม่รุนแรงไว้ก่อน จนคล้ายกับว่าชุมชนชนบทเกือบจะไม่เคยมีปัญหามาก่อนเลย ไม่ว่าจะปัญหาความยากจน ปัญหาการแก่งแย่งทรัพยากร รวมทั้งความไม่ปลอดภัยไม่สงบสุขของสังคม เป็นต้น

ภูมิปัญญาของไทย นอกจากเกิดจากการปฏิสัมพันธ์ของคนกับสิ่งแวดล้อมแล้ว ยังเกิดจากปรัชญาทางพุทธศาสนาที่กุลบุตรของไทยได้ศึกษา และรับคำปรึกษาจากสถาบันสงฆ์มาผสมผสานเป็นแนวทางดำรงวิถีชีวิตอีกด้วย โดยเป็นรากฐานของวัฒนธรรมและการศึกษาที่ประกอบด้วยองค์ความรู้ 3 ประการ อันได้แก่ องค์ความรู้เกี่ยวกับจิตสำนึก องค์ความรู้เกี่ยวกับการบริหารจัดการและองค์ความรู้เกี่ยวกับเทคนิควิธี ถือว่าเป็นภูมิปัญญาที่มีองค์ประกอบของความรู้อย่างสมดุลในการแก้ปัญหาต่างๆ

กระบวนการศึกษาของชุมชนเป็นระบบของกระบวนการเรียนรู้ร่วมกัน ด้วยวิธีการปฏิบัติ คิด พุด และทำออกมาเป็นกระแสทั้งความคิดและพฤติกรรม ซึ่งต้องมีโครงสร้างระดับต่างๆ ของสังคมชนบทเป็นที่ตั้ง และกำเนิดกระแสของความรู้เหล่านี้ เช่น โครงสร้างของครอบครัวที่มีการอบรมสั่งสอนบุตรหลานอย่างต่อเนื่อง โครงสร้างของเครือญาติ ซึ่งมีการพบปะสังสรรค์ แลกเปลี่ยน พุดคุย แสดงความคิดเห็นอย่างสม่ำเสมอ โครงสร้างของสถาบันสงฆ์ที่เปรียบเสมือนครูบาอาจารย์ของทุกคน โครงสร้างของสภาอาวุโสในหมู่บ้านชาวเขา ที่สำหรับไกล่เกลี่ย ประนีประนอม แก้ไขปัญหาความขัดแย้ง และตัดสินใจในเรื่องต่างๆ ของหมู่บ้าน โครงสร้างขององค์กรระดับหมู่บ้าน หรือระดับองค์กรเครือข่ายที่ชาวบ้านเล็งเห็นมาเพื่อดำเนินการแก้ไขปัญหาต่างๆ เช่น การจัดการทรัพยากรน้ำในภาคเหนือ เป็นต้น โครงสร้างที่ปรากฏเหล่านี้จะเป็นตัวสร้างกระแสปัญหา ในขณะที่เดียวกันปัญญาที่เกิดขึ้นก็สามารถยืดหยุ่นให้โครงสร้างดำรงอยู่และพัฒนาปัญญา บทบาท หน้าที่ อำนาจ สิทธิประโยชน์ต่างๆ ของทุกคนในชุมชนให้เป็นไปอย่างยุติธรรมยั่งยืนและมีความสุข

กระบวนการเกิดของภูมิปัญญาชาวบ้าน

งามพิศ สัตย์สงวน (2532) ได้กล่าวถึงการเกิดขึ้นของภูมิปัญญาชาวบ้านว่า เกิดขึ้นมาจากประสบการณ์ที่มีความสัมพันธ์กับชีวิต สังคม สิ่งแวดล้อม วิถีชีวิตทั้งหมด และถ่ายทอดกันต่อๆ มาเป็นวัฒนธรรม เช่น เครื่องมือ เครื่องใช้ ขนบธรรมเนียม ศาสนา จารีตประเพณี พิธีกรรม ศิลปะ วรรณคดี เป็นต้น ดังนั้นภูมิปัญญาชาวบ้านจึงมีวัฒนธรรมเป็นฐาน ซึ่งมีองค์ประกอบ 3 ประการ คือ

1. วัฒนธรรม คือ พฤติกรรมที่เกิดจากการเรียนรู้ โดยผ่านการกระทำระหว่างกันทางสังคมกับมนุษย์คนอื่นๆ ในสังคม

2. วัฒนธรรมมีการถ่ายทอดทางสังคม จากคนรุ่นหนึ่งไปสู่คนอีกรุ่นหนึ่ง

3. วัฒนธรรมมีระบบการปรับตัว เพื่อคงอยู่ในชุมชนหรือสังคม มีความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมเพื่อการอยู่รอดและมีลูกหลานสืบทอด

นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2536) ได้กล่าวถึงกรอบในการศึกษาเรื่องภูมิปัญญาท้องถิ่นสรุปได้ดังต่อไปนี้

1. ความรู้และระบบความรู้ ภูมิปัญญาเป็นระบบความรู้ที่ชาวบ้านมองเห็นความสัมพันธ์ของสิ่งต่างๆ เป็นระบบความรู้ที่ไม่เป็นวิทยาศาสตร์

2. การสั่งสมและกระจายความรู้ ภูมิปัญญาเกิดจากการสั่งสมและกระจายความรู้ที่ไม่ได้ลอยอยู่เฉยๆ แต่ถูกนำมาบริการคนอื่น

3. การถ่ายทอดความรู้ ภูมิปัญญาชาวบ้านไม่ได้มีสถาบันถ่ายทอดความรู้ แต่มีกระบวนการถ่ายทอดที่ซับซ้อน

การถ่ายทอดภูมิปัญญาชาวบ้าน

เป็นการถ่ายทอดความรู้ที่มีอยู่ของคนรุ่นหนึ่งไปสู่คนอีกรุ่นหนึ่ง เป็นการสืบต่อความรู้ที่บรรพบุรุษได้สั่งสมเรียนรู้ และปรับปรุงจากกระบวนการปฏิสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อม ซึ่งเปลี่ยนแปลงและหมุนวนไปตามกฎเกณฑ์แห่งธรรมชาติให้สอดคล้องกับการดำรงชีวิตอย่างยั่งยืนและเป็นสุข ราบใดที่สังคมยังมีการสืบสานภูมิปัญญาที่ได้จากการสะสมความรู้มาเป็นระยะเวลาอันยาวนาน สังคมนั้นย่อมมีอารยธรรมและความเจริญอย่างต่อเนื่องไปเรื่อยๆ แต่ถ้าสังคมนั้นขาดการสืบสานภูมิปัญญา และวัฒนธรรมดั้งเดิมที่กำหนดอย่างสอดคล้องระหว่างชีวิตและธรรมชาติ ณ ที่นั้นแต่ได้รับเอาภูมิปัญญาหรือวัฒนธรรมใหม่ๆ เข้ามาโดยมองเพียงว่าเป็นความทันสมัยเหมาะสมกับกิเลสเบื่องลึกรของตัวเอง โดยปราศจากไตร่ตรองถึงความถูกต้องแล้วสังคมนั้นก็จะแตกสลายไปสู่ความเป็นปัจเจกมากขึ้นนั่นเอง

ชาวบ้านทุกหมู่เหล่าได้ใช้สติปัญญาของตนสั่งสมความรู้ ประสบการณ์ เพื่อการดำรงชีพมาโดยตลอด ด้วยวิธีการต่างๆ ที่แตกต่างกันไปตามสภาพแวดล้อมของแต่ละท้องถิ่น ทั้งทางตรงและทางอ้อม โดยอาศัยศรัทธาทางศาสนา ความเชื่อถือผีสางต่างๆ รวมทั้งความเชื่อบรรพบุรุษเป็นพื้นฐานในการถ่ายทอดเรียนรู้สืบต่อกันมา จากบรรพบุรุษในอดีตจนถึงลูกหลานในปัจจุบัน การถ่ายทอดภูมิปัญญาชาวบ้านเป็นเรื่องของชาวบ้านรุ่นหนึ่งถ่ายทอดสู่ชาวบ้านอีกรุ่นหนึ่งด้วยวิธีการหลากหลาย เช่น การถ่ายทอดภูมิปัญญาแก่เด็กโดยการละเล่น การเล่านิทาน เป็นต้น การถ่ายทอด

ภูมิปัญญาแก่ผู้ใหญ่โดยวิธีการบอกเล่าโดยตรง หรือโดยพิธีกรรมตามขนบธรรมเนียมประเพณีของท้องถิ่นต่าง ๆ นับว่าเป็นกระบวนการที่ค่อยเป็นค่อยไปตามธรรมชาติของแต่ละชุมชน (จารุวรรณ ธรรมวัตร, 2531)

ลักษณะการถ่ายทอดภูมิปัญญาในอดีตแบ่งเป็นรูปแบบใหญ่ ๆ ได้ 2 แบบ คือ แบบไม่เป็นลายลักษณ์อักษร และแบบเป็นลายลักษณ์อักษร

สำหรับแบบไม่เป็นลายลักษณ์อักษรจะใช้วิธีการบอกเล่าโดยผ่านพิธีสู่ขวัญ พิธีกรรมทางศาสนา พิธีกรรมตามขนบธรรมเนียมต่าง ๆ ดังจะเห็นได้โดยทั่วไปในพิธีแต่งงานจะมีขั้นตอนมีคำสอนที่ผู้ใหญ่สอนคู่บ่าวสาวอยู่ทุกครั้ง รวมทั้งการประกอบอาชีพตามอย่างบรรพบุรุษที่มีการถ่ายทอดเชื่อมโยงประสบการณ์มาโดยตลอด ส่วนแบบเป็นลายลักษณ์อักษรนั้นในอดีตส่วนใหญ่ใช้จารึกหรือเขียนใส่ใบลาน เพื่อให้ผู้สนใจได้ศึกษาเล่าเรียนสืบต่อกันมาได้วิธีหนึ่ง

ส่วนในปัจจุบันในยุคที่การสื่อสารมวลชน การคมนาคม เทคโนโลยี ความเจริญก้าวหน้าทันสมัยและรวดเร็ว ก็มีการถ่ายทอดภูมิปัญญาผ่านทางสื่อสารมวลชนทุกสาขา ไม่ว่าจะเป็นหนังสือ เอกสาร สิ่งพิมพ์ วิทยุ โทรทัศน์ ภาพยนตร์ และอื่นๆ จนทำให้เกิดการเลือกสรร รับหรือไม่รับ การถ่ายทอดภูมิปัญญาด้วยรูปแบบที่หลากหลายออกไปมากมายที่ทำให้สะดวกต่อผู้บริโภคมากยิ่งขึ้น (จารุวรรณ ธรรมวัตร, 2531)

ความรู้ของชนบทที่สืบสานกันมานั้นเป็นความรู้ที่ถ่ายทอดจากคนรุ่นหนึ่งไปสู่คนรุ่นต่อไป เช่น ความรู้ในการเลือกที่อยู่อาศัย การปลูกสร้างบ้านสร้างเมือง การประกอบอาชีพเกษตรกรรม ประมง หรือล่าสัตว์ การจัดระเบียบชุมชน การจัดระเบียบทรัพยากรที่ต้องใช้ร่วมกัน เช่น ดิน น้ำ ป่า การหัตถกรรม ศิลปะ จารีตประเพณี ตลอดจนวิถีชีวิตอย่างถูกต้อง เป็นต้น ความรู้ดังกล่าวนี้ถูกถ่ายทอดพร้อมกับการมอบบทบาทหน้าที่ อำนาจ และสิทธิประโยชน์ตามกระบวนการเรียนรู้แบบคิดพูด และทำพร้อมกันไป ผู้เรียนจึงเป็นผู้รับผิดชอบเกี่ยวกับความรู้เหล่านี้ และพร้อมที่จะแก้ปัญหาด้วยตัวเองเมื่อเกิดปัญหาขึ้นในอนาคต

กระบวนการนี้เป็นกระบวนการเรียนรู้และสืบสานความรู้ของชุมชนจากพ่อแม่ไปสู่บุตรหลาน จากเครือญาติไปสู่เครือญาติ และจากชุมชนไปสู่ชุมชน ความรู้ที่ถ่ายทอดนี้ถูกถักทอครั้งแล้วครั้งเล่า โดยอาศัยหลักการของพุทธศาสนาอันลึกซึ้งปรับให้ง่ายเท่าที่ทุกคนจะสามารถเข้าใจและปฏิบัติได้เป็นรากฐาน ความรู้ดังกล่าวจึงมิใช่เนื้อหาความรู้อย่างคร่าวๆ ตามที่รัฐเป็นผู้กำหนดมาจากส่วนกลาง และกระบวนการสอนก็มักเป็นกระบวนการแบบเรียนรู้ร่วมกัน เป็นการปฏิสัมพันธ์ระหว่างชีวิตกับสิ่งแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ รวมทั้งจุดมุ่งหมายของการเรียนรู้ก็มีไม่เพียงเพื่อความสงบสุขอย่างยั่งยืน แต่ความหมายที่แท้จริงก็คือการปราศจากปัญหาอันเป็นความทุกข์ตลอดกาล

ปัญหาที่เกิดขึ้นในปัจจุบันก่อให้เกิดความเดือดร้อนแก่ชุมชนก็คือ ป่าไม้ที่แทบจะโล่งเตียน ดินที่แห้งแตกกระแหง แม่น้ำลำธารแห้งขอดต้นเงินและเน่าเสีย ทำให้สิ่งที่เรียกว่า “การพัฒนา” มาถึงทางตัน บทเรียนที่ยาวนานกว่าสามสิบปีทำให้ชาวบ้านเริ่มหาทางตั้งหลักใหม่ คือ กลับย้อนมองไปหาอดีต มองระบบคุณค่าดั้งเดิม โดยเฉพาะสิ่งที่เรียกว่า “การพึ่งตนเอง” และชาวบ้านเริ่มพบพลังของตนเองอีกครั้งหนึ่ง พลังที่มาจากวัฒนธรรมพื้นบ้าน

พลังนี้ประกอบด้วยการทำงานทางทำมาหากิน คือ เน้นการเกษตรเพื่อเลี้ยงครอบครัวเป็นหลัก ที่เหลือจึงนำไปขาย การลดค่าใช้จ่ายถือว่าเป็นการเพิ่มรายได้ทางหนึ่ง เริ่มขุดบ่อเลี้ยงปลา เลี้ยงสัตว์ และปลูกพืชผักต่างๆ เริ่มรวมกลุ่มทำกิจกรรม ประยุกต์ประเพณีเพื่อการพัฒนาหมู่บ้าน เช่น พิธีบวชต้นไม้ การสืบชะตาแม่น้ำ เพื่อรักษาป่าและต้นน้ำลำธาร เกิดการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ระหว่างชาวบ้านต่างหมู่บ้านต่างถิ่น เกิดเครือข่ายชาวบ้านและองค์กรชาวบ้านที่สร้างความเป็นญาติทางวัฒนธรรม เพื่อการพึ่งพาอาศัยกันขึ้นในทางเศรษฐกิจและสังคมวัฒนธรรมจะเป็น “อาวุธคนยาก” ขึ้นเดียวที่ยังเหลืออยู่เพื่อฟันฝ่าปัญหาการดำรงชีพและการคงอยู่อย่างมีเอกลักษณ์ในสังคมยุคใหม่ (เสรี พงศ์พิศ, 2529)

กระบวนการพัฒนาที่กำลังพลิกผันจากกระแสหลักมาสู่ “พื้นบ้าน” หรือท้องถิ่น ส่วนหนึ่งเป็นผลสืบเนื่องมาจากการสนับสนุนจากกลุ่มบุคคลภายนอกหมู่บ้าน โดยเฉพาะองค์กรพัฒนาเอกชนและนักวิชาการจำนวนหนึ่ง ซึ่งทำให้ “ภูมิปัญญาท้องถิ่น” กลายเป็นคำหลักในกระบวนการพัฒนาของกระแส “พื้นบ้าน” นี้

กระแสดังกล่าวเป็นความพยายามที่จะประสานระหว่างกระบวนการที่คุ้นเคยเดิม ซึ่งมีวัฒนธรรมพื้นบ้านเป็นแกนกับกระบวนการที่ใหม่ ซึ่งมีวิทยาศาสตร์เป็นหลักเข้าด้วยกัน การค้นหาภูมิปัญญาและปราชญ์ชาวบ้าน เป็นการเข้าไปเสริมพลังชาวบ้านในกระบวนการไปสู่การพึ่งตนเองของพวกเขา เสริมข้อมูลและภูมิคุ้มกัน เพื่อให้พวกเขาได้ตัดสินใจ และดำเนินงานได้อย่างเป็นตัวของตัวเอง และเพื่อเผยแพร่ให้กว้างไกลออกไปสู่ชาวบ้านอื่นๆ ขณะเดียวกันก็เป็นการเสริมพลังสนับสนุนจากสาธารณชนและคนในสังคมใหม่ทั้งหลาย ให้เห็นคุณค่าที่แท้จริงของภูมิปัญญาเหล่านั้น เห็นบริบททางวัฒนธรรมและพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เห็นมิติอันลุ่มลึกไปกว่าสิ่งที่ปรากฏ หรือที่ถูกมองจากสายตาของคนในกระบวนการแบบวิทยาศาสตร์ (เสรี พงศ์พิศ, 2529)

ปัญญาอันเป็นความรู้สำหรับแก้ไขปัญหาเรียกว่า “ภูมิปัญญา” หมายถึง ความรู้ของแผ่นดิน เป็นความรู้ที่เกิดจากปฏิสัมพันธ์ระหว่างคนกับสิ่งแวดล้อม และมีการพัฒนาสืบสานกันมาอย่างต่อเนื่อง เพื่อแก้ไขปัญหาของชุมชน โดยมีโครงสร้างขององค์กรชุมชนต่างๆ เป็นตัวรองรับความรู้เหล่านี้ไว้ โดยแท้จริงกลับมิได้หมายถึงแผ่นดินอันเป็นสิ่งไม่มีชีวิตจริงๆ แต่ได้หมายถึงปัญญาความรู้ของบุคคลเป็นครอบครัวเป็นผู้นำหรือเป็นชุมชน

2.3 ภูมิปัญญาชาวบ้านหรือภูมิปัญญาท้องถิ่นในการจัดการป่าต้นน้ำ

หลายคนอาจมองว่า ชาวบ้าน ชาวไร่ ชาวนา หรือผู้ที่อยู่ห่างไกลความเจริญไม่มีความรู้จึงต้องเรียนจากตำรา โรงเรียน หรือ มหาวิทยาลัย แต่แท้ที่จริงแล้วเขาเหล่านั้นมีความเข้าใจความเสื่อมโทรมของโลกในรูปแบบที่ตรงมาที่สุด สำหรับพวกเขาแล้วการล่มสลายของระบบนิเวศที่กำลังจะค่อยๆ คืบคลานเข้ามา หมายถึง การทำงานหนักและนานมากขึ้น เป็นการการกระเสือกกระสนทำงานหนักสุดกำลังและสติปัญญาด้วยความสุจริต แต่ก็ต้องสิ้นเนื้อประดาตัว อันเนื่องมาจากสุขภาพอนามัยที่เสื่อมโทรมจากแรงบีบบังคับดังกล่าว เงื่อนไขเหล่านี้เองทำให้พวกเขารวมตัวกันเพื่อต่อสู้รักษาไว้ซึ่ง “วิถีชีวิต” หรือ “วัฒนธรรม” ของพวกเขาไม่ให้แตกสลายหายไป แม้ว่าจะถูกกระหน่ำทำลายอย่างหนักจากวัฒนธรรมภายนอกที่บูดริคธรรมชาติและผู้คนผ่านทางกลไกต่าง ๆ นานา ที่กระตุ้นให้คนเกิดความอยาก ความกระหาย ความโลภอยู่ตลอดเวลา โดยพยายามปลุกฝังระบบความคิดให้กับชาวบ้านว่า การพัฒนา คือ การต้องมีวัตถุ ชีวิตที่มีความสุข ก็ต้องทำการเกษตรสมัยใหม่เพื่อขายให้ได้เงินมากๆ แล้วเราก็จะมีความสุข ประเทศก็จะพัฒนา นี่คือนิยามที่สังคมระดมสติใส่ให้กับผู้คนในชนบทในช่วงสามทศวรรษเศษๆ ที่ผ่านมา แต่เราแน่ใจได้อย่างไรว่านี่คือแนวทางการใช้ชีวิตที่ถูกต้อง มนุษย์ต้องดำเนินชีวิตไปอย่างมีศักดิ์ศรี ไม่ใช่แลกด้วยเงินตราด้วยร่างกาย ชีวิต และจิตวิญญาณของความเป็นคน (วิฑูรย์ ปัญญากุล, 2540)

สำหรับแนวคิดการวางแผนการใช้ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมที่นับวันจะเพิ่มความรุนแรงมากขึ้นนั้น มีผลกระทบต่อประชาชนส่วนใหญ่ของประเทศ จึงจำเป็นต้องเข้าไปด้วยการแทรกแซงของรัฐจะเข้าไปดูแลเรื่องทรัพยากรธรรมชาติให้มากขึ้นและโดยวิธีการที่เหมาะสม การดูแลทรัพยากร ธรรมชาติจำเป็นต้องอาศัยวิธีการที่เรียกว่า การประสานงานหรือความร่วมมือระหว่างรัฐกับประชาชน โดยคำว่า “รัฐ” นั้น หมายถึง องค์กรของรัฐในทุกระดับ ซึ่งได้แก่ จังหวัด อำเภอ ตำบล หมู่บ้าน และองค์กรอื่นๆ ที่มีอยู่ในแต่ละพื้นที่นั้นๆ

นิวัติ เรืองพานิช (2527) กล่าวว่า สิ่งแวดล้อมไม่ว่าจะเป็นสิ่งแวดล้อมตามธรรมชาติหรือมนุษย์สร้างขึ้น ล้วนมีอิทธิพลเกี่ยวข้องกับสัมพันธ์กับมนุษย์เราเป็นอันมาก เช่น มนุษย์ที่มีชีวิตอาศัยอยู่ภายใต้สภาพภูมิอากาศ ศาสนา วัฒนธรรม ระบบเศรษฐกิจ และการเมืองที่ต่างกันย่อมจะมีอุปนิสัยใจคอ ความเป็นอยู่ แนวความคิด และแบบแผนในการดำเนินชีวิตแตกต่างกันไปด้วยความแตกต่างในทุกๆ ด้านของมนุษย์ เท่าที่เป็นอยู่ทั่วทุกมุมโลกในทุกวันนี้ เป็นความแตกต่างในด้านความเป็นอยู่หรือแนวความคิดก็ตาม ล้วนมีผลสืบเนื่องมาจากอิทธิพลของสิ่งแวดล้อมต่างๆ ดังกล่าวทั้งสิ้น แต่ทั้งนี้ไม่ใช่เพราะปัจจัยแวดล้อมอย่างใดอย่างหนึ่งเท่าที่เป็นตัวกำหนด ไม่ใช่สิ่งแวดล้อมจะมีอิทธิพลต่อความเป็นอยู่ของมนุษย์เราแต่ฝ่ายเดียว ในโลกของเทคโนโลยีสมัยใหม่

เช่นปัจจุบัน มนุษย์เราก็มีอิทธิพลทำให้สิ่งแวดล้อมต้องเปลี่ยนแปลงไปด้วยเช่นกัน จะเห็นว่าที่ใดที่มนุษย์เข้าถึง สิ่งแวดล้อมที่นั่นจะถูกดัดแปลงแก้ไขไปด้วยเสมอ จนบางครั้งการเปลี่ยนแปลงสิ่งแวดล้อมของมนุษย์นั้นต่างมีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด การกระทำใดๆ ที่มีผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อมย่อมมีผลตอบสนองต่อความเป็นอยู่ของมนุษย์ด้วยเสมอ

ความพยายามในการปกป้องสิทธิตามประเพณีของชาวบ้านในการควบคุมและจัดการป่าท่ามกลางสภาวะการฉกฉวยในปัจจุบัน ชาวบ้านได้ค่อย ๆ ปรับเปลี่ยนอุดมการณ์ดั้งเดิมตามจารีตประเพณีให้มีลักษณะเป็นทางการมากขึ้น เริ่มมีการจัดตั้งองค์กรอย่างเป็นทางการ เช่น คณะกรรมการป่าชุมชนของหมู่บ้านเพื่อทำหน้าที่ดูแลป่า รวมทั้งมีการร่างกฎระเบียบเกี่ยวกับการบริหารจัดการ และข้อบังคับเกี่ยวกับการใช้ประโยชน์จากป่าเป็นลายลักษณ์อักษรเพื่อให้เป็นที่ยอมรับของทางราชการเพิ่มมากขึ้น (เสน่ห์ จามริก และ ยศ สันตสมบัติ, 2536)

ปรีศนา พรหมมา และมนตรี จันทวงศ์ (2541) ได้ทำการศึกษาการจัดการป่าต้นน้ำประกอบด้วยปัจจัยหลัก 4 ประการคือ

1. ความเชื่อและพิธีกรรม ชุมชนมีการจัดการทรัพยากรตามความเชื่อตั้งแต่อดีต โดยมีทั้งความเชื่อและคำสั่งสอนที่สืบทอดกันมาจากรุ่นสู่รุ่น โดยสะท้อนออกมาในรูปของผีเจ้าที่ ผิขุนน้ำ ป่าพิธีกรรม และความเชื่อในการใช้ผลผลิตจากป่า

2. องค์ความรู้ในการจัดการป่าชุมชน ได้จำแนกการใช้ประโยชน์จากป่าไว้ 3 ลักษณะคือ พื้นที่ป่าชุมชน พื้นที่เกษตรกรรม และพื้นที่ตั้งชุมชน ความรู้ความเข้าใจของชุมชนต่อทรัพยากรธรรมชาติถูกสั่งสมและถ่ายทอด ผ่านคนรุ่นแล้วรุ่นเล่า เป็นองค์ความรู้ชุดหนึ่งที่มีรายละเอียดครอบคลุมในด้านระบบการผลิต วัฒนธรรม และคุณค่าของการดำเนินชีวิตที่ไม่เอารัดเอาเปรียบต่อทรัพยากรธรรมชาติ

3. การจัดการป่า ชาวบ้านได้จำแนกพื้นที่ป่าออกเป็น 4 ประเภท ได้แก่ พื้นที่ป่าอนุรักษ์ พื้นที่ป่าใช้สอย พื้นที่ทำกิน และที่ตั้งหมู่บ้าน การจำแนกดังกล่าวจะจำแนกตามลักษณะของการเข้าพึ่งพาอาศัย และการใช้ประโยชน์จากป่าแต่ละประเภทตามสภาพของแต่ละพื้นที่ โดยมีองค์กรชาวบ้านเป็นฝ่ายกำหนดกฎระเบียบ และกำกับการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรเป็นไปตามกฎระเบียบที่วางไว้ อาจกล่าวได้ว่า การจัดการป่าในรูปแบบป่าชุมชนเป็นการแสดงออกซึ่งสิทธิในการจัดการป่าที่ชาวบ้านถือว่าเป็นสิทธิอันพึงได้ของชุมชนอย่างชอบธรรม

4. ระบบผลิตของชุมชนที่รักษาความหลากหลายทางชีวภาพที่พัฒนามาจากการเรียนรู้ระบบนิเวศและธรรมชาติอย่างเป็นองค์รวม โดยการรักษาป่าของชุมชนจะมีความเชื่อมโยงกับระบบการผลิตที่มีความหลากหลาย ทั้งจากธรรมชาติและสร้างสรรค์โดยมนุษย์ เช่น การหาอาหารจากป่า การเก็บเห็ด การหายาสมุนไพร ผสมผสานกับการทำนาทำไร่ ปลูกผักพื้นบ้านบริเวณสวน

ตามหัวหน้า อาจกล่าวได้ว่า ความหลากหลายจะเกิดขึ้นได้เนื่องจากการมีวิถีชีวิตที่ผลิตกับวิถีการบริโภคที่มีความสัมพันธ์กับการใช้ประโยชน์จากป่าอย่างมีความสมดุล

นอกจากนี้ ฉลาดชาย รมิตานนท์ และคณะ (2536) ได้ทำการวิจัยเรื่องป่าชุมชนประเทศไทย : ศักยภาพขององค์กรชาวบ้านในการจัดการป่าชุมชนภาคเหนือ จากการศึกษาพบว่า ในกรณีภาคเหนือตอนบนยังคงมีพื้นที่ป่าประมาณร้อยละ 60 ของพื้นที่ภาค มีชุมชนที่อาศัยอยู่ในป่ามากกว่า 2,500 หมู่บ้าน มีประชากรราว 1 ล้านคน ชุมชนเหล่านี้ส่วนใหญ่มีประวัติของการดำรงชีวิตที่ผูกพันอยู่กับป่ามานานนับร้อยปี เป็นประวัติศาสตร์ชุมชนท้องถิ่นในล้านนาที่มีการบุกเบิกที่ป่าให้เป็นชุมชน โดยมีรากฐานทางวัฒนธรรมและความเชื่อเรื่องการนับถือผีที่ถือเป็นสัญลักษณ์ของอำนาจในการรักษาป่า อาจกล่าวได้ว่า ในหมู่บ้านที่มีการอนุรักษ์ป่า ชาวบ้านจะมีจารีตประเพณีเป็นกฎเกณฑ์ในการจัดการ โดยแสดงออกผ่านทางองค์กรของชาวบ้านที่มีกฎเกณฑ์ตามประเพณี เป็นกลไกควบคุมการใช้ที่ดินในการเกษตร การเลี้ยงสัตว์ การใช้น้ำ การเก็บของป่า ตลอดจนการใช้ไม้ กฏระเบียบ ดังกล่าวจะเริ่มด้วยการจำแนกพื้นที่ป่าและที่ทำกิน และกำหนดแนวทางการใช้ประโยชน์ เพื่อเป็นหลักประกันว่า สมาชิกในชุมชนจะได้มีโอกาสในการใช้ประโยชน์จากป่าอย่างเท่าเทียมกัน โดยมีสาระสำคัญดังนี้

- ห้ามตัดไม้ในป่าต้นน้ำลำธาร
 - ในป่าใช้สอย ผู้ได้รับอนุญาตจะต้องตัดไม้เท่าที่จำเป็น
 - ของป่าจะต้องเก็บเท่าที่จำเป็น ต้องใช้อุปโภคบริโภคภายในครัวเรือนห้ามนำไปขาย
 - ในพื้นที่ที่มีปัญหาการลักลอบเข้ามาใช้ทรัพยากรของหมู่บ้าน จะมีการจัดกลุ่มตรวจป่าไปดูแลตรวจตรา
 - เมื่อจับกุมผู้กระทำความผิดพร้อมของกลางได้แล้ว จะยึดของกลางไว้เป็นสมบัติส่วนรวม
- กฎเกณฑ์ดังกล่าวในบางชุมชนไม่ได้เขียนไว้เป็นลายลักษณ์อักษร แต่ใช้วิธีบอกเล่ากันเอง แต่ในบางชุมชนจะมีการบันทึกไว้เป็นลายลักษณ์อักษร ซึ่งเกิดมาจากการประชุมปรึกษาหารือของคณะกรรมการหมู่บ้าน

ลักษณะขององค์กรชาวบ้านในการรักษาป่า มักจะใช้เครือข่ายความสัมพันธ์ ซึ่งวางอยู่บนพื้นฐานของกลุ่มผู้ใช้ประโยชน์ เช่น สมาชิกกลุ่มผู้ใช้น้ำฝายเดียวกัน ผู้ได้รับประโยชน์จากป่าหรือรูปแบบของกลุ่มทางการ เช่น คณะกรรมการหมู่บ้าน ในปัจจุบันผู้นำทางการจะมีบทบาทในการอนุรักษ์มากขึ้น เพราะต้องเผชิญกับปัญหาการแย่งชิงทรัพยากรกับกลุ่มต่างๆ ภายนอกชุมชน นอกจากนี้ ยังมีผู้นำทางความคิด เช่น พระ ซึ่งชาวบ้านเคารพนับถือด้วย นอกจากนี้ในบางชุมชนจะผลักดันให้สภาตำบลมีบทบาทในการรักษาป่ามากขึ้น เพราะมีปัญหาหลายประการที่องค์กรชุมชนแก้ไขไม่ได้ เช่น การกำหนดเขตป่าลูก้าจากบุคคลภายนอกที่มีอิทธิพล นอกจาก

สถาปนาแล้ว บางชุมชนได้มีการพัฒนาความสัมพันธ์กับชุมชนใกล้เคียงเพื่อสร้างเป็นเครือข่ายที่สามารถเพิ่มพลังในการต่อรองให้มากขึ้น ทั้งกับรัฐและนายทุน รวมทั้งการร่วมมือกันจัดการทรัพยากรและปัญหาที่เกิดขึ้นในลุ่มน้ำเดียวกัน

2.4 แนวคิดเรื่องความเชื่อที่เกี่ยวข้องกับธรรมชาติ

ระบบความเชื่อและจิตสำนึกของชาวบ้านจะโน้มเอียงสนับสนุนความผูกพันในการปกครองตนเอง ทั้งทางเศรษฐกิจและทางเอกลักษณ์ของชุมชน ความเชื่อพื้นฐานของชาวบ้านคือความเชื่อในบรรพบุรุษ โดยเชื่อว่าเมื่อบุคคลตายไป ผิของเขายังคงเฝ้าคอยดูแลปกป้องรักษาและช่วยเหลือลูกหลานอยู่ เรียกว่า ผิบ้านผิเรือน ซึ่งทางภาคเหนือเรียกว่า “ผิปู่ย่า” ในหมู่บ้านมีผิของชุมชนหมู่บ้านเรียกว่า “ผิเสื่อบ้าน” (นฤจร อธิธิจักรวิธ, 2523)

ติดตามธรรมชาตินี้ชาวบ้านเชื่อว่าบางครั้งอาจให้ร้ายแก่ชาวบ้านได้ เช่น ทำให้เจ็บไข้โดยผีปอบ ผีกระสือ ผีกะ ผีป่า หรือแม้แต่ผิบ้านผิเรือนผิบรรพบุรุษ ก็อาจทำให้เกิดอาเพศได้ ถ้าชาวบ้านลูกหลานไปทำผิดธรรมเนียมโบราณ เรียกว่า “ผิดผิ” ในโลกทัศน์ของชาวบ้านได้อธิบายเรื่องความเจ็บป่วย โรคระบาด ภัยธรรมชาติ ทุพภิกขภัยว่าเป็นการกระทำของผิที่ไม่ชอบพฤติกรรมของบางครอบครัวหรือหมู่บ้านทั้งหมด (จารูวรรณ ธรรมวัตร, 2531)

กิ่งแก้ว อัดถาวร และธนรัชฎ์ ศิริสวัสดิ์ (2528) ได้แบ่งความเชื่อของคนในสังคมไม่ว่าจะเป็นของสังคมใดก็ตาม อาจแบ่งออกได้เป็น 2 ระดับ ได้แก่

1) ความเชื่อที่เป็นส่วนหนึ่งของระบบศาสนาใหญ่หรือศาสนาประจำชาติ เป็นความเชื่อที่มีเหตุผลและอธิบายสิ่งที่คนสงสัยได้อย่างแจ่มชัด มีระบบ และเป็นตัวกำหนดพิธีกรรม รวมทั้งวิถีชีวิตของคนในชาติ

2) ความเชื่อพื้นบ้าน เป็นความเชื่อที่สืบทอดกันมาตามประเพณี ตลอดจนถือปฏิบัติตามประเพณี

ความเชื่อในสังคมไทยทั้งสองระดับแตกต่างกันตรงที่ว่า ส่วนหนึ่งของระบบศาสนาใหญ่หรือศาสนาประจำชาติ เป็นความเชื่อที่มีเหตุผลและเป็นระบบ แต่ความเชื่อที่ไม่สามารถหาเหตุผลมาอธิบายได้ หรือเป็นความเชื่อที่ไม่มีเหตุผล แต่เนื่องจากเป็นความจับใจในการยอมรับและปฏิบัติไม่ต้องการให้เสียเวลาในการอธิบายเหตุผล

นอกจากนี้ ยังได้แบ่งความเชื่อในสังคมไทย ออกเป็น 8 ประเภท คือ

1) ความเชื่อเกี่ยวกับธรรมชาติ ได้แก่ ความเชื่อถือปรากฏการณ์ต่างๆ ของธรรมชาติที่มนุษย์ยังไม่สามารถอธิบายได้ เช่น ความเชื่อเกี่ยวกับกำเนิดโลกและจักรวาล และสรรพสิ่งมีชีวิต

ต่างๆ ตัวอย่างการศึกษาเรื่องความเชื่อเกี่ยวกับธรรมชาติต่างๆ เช่น เรื่องความเชื่อดั้งเดิมของไทย ซึ่ง มรรยาท กิจสุวรรณ (2523) ได้ศึกษาและแบ่งประเภทไว้ว่า ความเชื่อดั้งเดิมของคนไทยนั้น เกิดจากประสบการณ์ที่มีต่อเพื่อนมนุษย์ด้วยกัน ประสบการณ์ที่มีต่อธรรมชาติแวดล้อม และ ประสบการณ์ที่มีต่อสิ่งเหนือธรรมชาติต่างๆ

ทั้งนี้เพื่อเป็นการพยายามที่จะแก้ปัญหาเมื่อมีปัญหาในการดำรงชีวิต โดยมุ่งหวังที่จะให้มีสิ่งเหนือธรรมชาติมาช่วยเหลือปัดเป่าให้พ้นจากปัญหานั้น

2) ความเชื่อเกี่ยวกับการเกิดและการตาย ทั้งนี้เพราะคนยังไม่มีความรู้เกี่ยวกับเรื่องต่างๆ เหล่านี้ได้ดี จึงเกิดความวิตกกังวลว่า คนเราเกิดมาจากอะไร เมื่อตายแล้วไปไหน ความเชื่อนี้จะแสดงออกมาในรูปพิธีกรรมเกี่ยวกับชีวิต ได้แก่ ประเพณีเกี่ยวกับการเกิด การทำขวัญเดือน ประเพณีลงอุ การโกนจุก การบวช การแต่งงาน และประเพณีเกี่ยวกับการตาย

3) ความเชื่อเกี่ยวกับประเพณีการนับถือผี ซึ่งเป็นความเชื่อดั้งเดิมในสังคมไทยก่อนที่จะมีการนับถือพุทธศาสนาเช่นกัน ตัวอย่างของการศึกษาความเชื่อเรื่องนี้ ได้แก่ หนังสือเมืองสวรรค์ และผีสาวเทวดา ซึ่งกล่าวถึงความเชื่อเรื่องผีต่างๆ โดยอธิบายความหมาย ลักษณะ ประเภทของผีชนิดต่างๆ ตลอดจนการบวงสรวงและป้องกันไม่ให้ผีเหล่านั้นทำอันตรายได้

4) ความเชื่อที่เกี่ยวข้องกับศาสนา เป็นความเชื่อเมื่อคนไทยนับถือพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติแล้ว

ระบบความเชื่อในสังคมไทยที่เกี่ยวข้องในการวิเคราะห์ศาสนาพุทธ ได้แก่ ระบบความเชื่อทางไสยศาสตร์ ระบบความเชื่อทางศาสนาพราหมณ์ และระบบความเชื่อทางศาสนาพุทธ

การที่ระบบความเชื่อทางไสยศาสตร์และระบบความเชื่อทางศาสนาพราหมณ์เข้ามาเกี่ยวข้องกับระบบความเชื่อทางศาสนาพุทธก็เพราะว่า ความเชื่อทั้งสองระบบนี้มีมาก่อนพุทธศาสนา และเมื่อมีการเผยแพร่ พุทธศาสนาก็ไม่ได้มีการปิดกั้นความเชื่อซึ่งมีอยู่เดิมในสังคม ฉะนั้นจะเห็นได้ว่า ศาสนาพุทธโดยทั่วไปอาจจะแยกออกได้เป็น 2 แบบ คือ ศาสนาพุทธตามหลักพระคัมภีร์ตามคำสั่งสอนของพระศาสดา และศาสนาพุทธแบบชาวบ้าน

5) ความเชื่อเรื่องไสยศาสตร์ เป็นความเชื่อดั้งเดิมก่อนที่จะมีการนับถือพุทธศาสนา ความเชื่อเรื่องไสยศาสตร์แบ่งออกได้เป็นหลายแบบ

6) ความเชื่อเกี่ยวกับคริวเรือนและที่อยู่อาศัย ได้แก่ ความเชื่อที่เกี่ยวข้องกับเครื่องใช้ไม้สอยในคริวเรือน เช่น เตาไฟ เชื่อว่ามีผีประจำอยู่ ความเชื่อเกี่ยวกับอาหารการกิน หรือความเชื่อเกี่ยวกับสถานที่ตั้งบ้านเรือน และการก่อสร้างบ้านเรือน เป็นต้น ในการปลูกเรือนนี้ก็มีสิ่งๆ ที่แสดงให้เห็นคติความเชื่อของชาวไทยในเรื่องเกี่ยวกับผีสาว โลก โชคเคราะห์ต่างๆ

7) ความเชื่อที่เกี่ยวกับอาชีพ เนื่องจากอาชีพบางอาชีพต้องมีการศึกษาจากครูหรือ ต้องมีการเสี่ยงอันตราย เช่น อาชีพนักมวยต้องมีการไหว้ครูทุกครั้งที่ยื่นชก

8) ความเชื่อซึ่งเป็นลักษณะผสมผสานของความเชื่อต่าง ๆ เข้าด้วยกัน ในการศึกษา เรื่องของความเชื่อของคนไทยนั้น บางครั้งผู้ศึกษาไม่ได้แยกศึกษาเฉพาะความเชื่อในเรื่องใด เรื่องหนึ่ง แต่เป็นความเชื่อของคนในสังคมนั้น

จิราภรณ์ ภัทรภาณุภัทร (2528) กล่าวว่า คติความเชื่อของคนในสังคมหนึ่งก็คือความ เชื่อของคนในสังคมนั้นๆ ซึ่งเกิดขึ้นจากความไม่รู้เป็นมูลเหตุสำคัญ และได้แสดงออกมาโดย พฤติกรรม อันทำให้เห็นว่าคนในสังคมนั้นๆ มีความเชื่อในเรื่องใดบ้าง การแสดงออกมาใน รูปของข้อห้าม ข้อนิยมต่างๆ ตลอดจนคำสอน เช่น คำสอนของศาสนาในลัทธิต่างๆ ก็ได้ ดังนั้น ความเชื่อจึงมีความสัมพันธ์กับพฤติกรรมของมนุษย์อย่างใกล้ชิด และปรากฏออกมาในรูปของ พฤติกรรมในชีวิตประจำวัน ขนบธรรมเนียม ประเพณี พิธีกรรม และวัฒนธรรมในรูปอื่นๆ ของ สังคม อาจกล่าวได้ว่า “ความเชื่อเป็นตัวกำหนดวิถีชีวิตและพัฒนาการของคนในสังคม”

ทัศนีย์ สุจินะพงษ์ (2516) ได้กล่าวถึง ความเชื่อทางไสยศาสตร์ หรือความเชื่อใน สิ่งลึกลับว่า อาจแบ่งออกได้เป็น 3 อย่างคือ ความเชื่อเรื่องผีसाงวิญญาน ความเชื่อเรื่อง ลางสังหรณ์ ความเชื่อเรื่องคาถาอาคมและเครื่องรางของขลัง

การเชื่อผีบรรพบุรุษ แสดงว่า ความเชื่อเดิมของหมู่บ้านคือความเชื่อในสายโลหิต เครือญาติสายโลหิตผูกพันผู้มีชีวิตอยู่และผู้มีชีวิตกับบรรพบุรุษผู้ล่วงลับไปแล้ว ชาวบ้านหมู่บ้านเดียวกัน นับถือผีบรรพบุรุษร่วมกัน เป็นผีของหมู่บ้านแท้จริง เกิดจากภายในหมู่บ้านเองเกิดกันสิ่งแปลก ปลอมจากภายนอก ในเมื่อผีก็คือสิ่งที่ชาวบ้านสร้างขึ้นก็หมายความว่า ชาวบ้านให้ความสำคัญ รักษาเชิดชูระบบครอบครัวเครือญาติ และชุมชนหมู่บ้านเชื่อว่าสมาชิกของชุมชนหมู่บ้านมีความ ผูกพันกันเองเหนียวแน่น มีบรรพบุรุษร่วมกันอีกทั้งชาวบ้าน ยังต้องปฏิบัติตามคำสอนของบรรพบุรุษ และประเพณีโบราณอย่างเคร่งครัด มิฉะนั้นจะทำให้ผีบรรพบุรุษโกรธไม่ช่วยเหลือป้องกันภัยอันตราย จากภายนอกหมู่บ้าน และอาจลงโทษก็ได้ ส่วนการเชื่อและกลัวผีที่ลึกลับในชนชาตินั้น เป็นลักษณะของสังคมที่มีความรู้ทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีต่ำ การอธิบายปรากฏการณ์ธรรมชาติ ว่าเป็นการกระทำของผี ทำให้ชาวบ้านสงบ ไม่กระตือรือร้นจะเอาชนะธรรมชาติ การบนบานผี ที่ลึกลับในชนชาตินั้นก็คือ การบนบานต่อธรรมชาติ ขอมจําานต่อธรรมชาติเพราะขาดเครื่องมือ ที่จะเอาชนะธรรมชาติได้ ระบบความเชื่อเดิมของหมู่บ้านจึงสอดคล้องสนับสนุนระบบชุมชนที่มีความ ผูกพันภายในแน่นแฟ้น และมีฐานการผลิตแบบเป็นตามธรรมชาติ เทคโนโลยีต่ำ ผลิตผล เพื่อการยังชีพ

ความเชื่อเรื่องผีและวิถีภูมิปัญญาท้องถิ่น

จากสภาพภูมิศาสตร์ที่อุดมสมบูรณ์เหมาะแก่การเพาะปลูกและเลี้ยงสัตว์ คนในท้องถิ่นจึงมีอาชีพทางการเกษตรเป็นหลักและอยู่ในสังคมแบบเครือญาติ มีวัฒนธรรมประเพณีหลายอย่างที่เกี่ยวเนื่องกับการผลิต เกี่ยวเนื่องกับการดำรงชีวิตภายในสังคมภายใต้กรอบของจารีตเก่าที่ปฏิบัติมาตั้งแต่ครั้งปู่ย่า แต่ชีวิตของมนุษย์ก็มีการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา วิถีชีวิตของคนในท้องถิ่นมีวิวัฒนาการที่สืบเนื่องด้วยข้อต่อทางวัฒนธรรมประเพณี ความเชื่อ ความศรัทธาในพุทธศาสนา ความเคารพ ผู้สูงอายุ ตลอดจนพิธีกรรมที่เป็นรูปธรรมต่างๆ

จากการตั้งถิ่นฐานของชุมชนที่อยู่ใกล้ชิดกับธรรมชาติ วิถีชีวิตของผู้คนจึงมีความผูกพันแน่นแฟ้นอยู่กับธรรมชาติมาโดยตลอด ภายใต้วิถีการดำรงชีวิตที่อาศัยเกี่ยวเนื่องกัน สะท้อนออกมาในรูปของสัญลักษณ์ทางความเชื่อและพิธีกรรมต่างๆ ที่เชื่อมโยงระหว่างคนกับการนับถือผีที่เป็นเกณฑ์ตามประเพณี สำหรับควบคุมพฤติกรรมของสมาชิกในชุมชนเผ่าจึงถือว่าเป็นที่อยู่ของผีทุกอย่างในป่าจึงถือว่าเป็นของผี เมื่อคนเข้าป่าจึงถือว่าเป็นการให้ผีเสียด การบุกเบิกพื้นที่ทำกินและที่อยู่อาศัยต้องมีการขออนุญาตเจ้าป่า เจ้าเขา ต้องมีการบวงสรวงผีป่า ผีขุนน้ำ รวมถึงผีอื่นๆ ที่ชาวบ้านอาศัยเป็นที่พึ่งทางจิตใจ “ผี” จึงเป็นตัวแทนของความสำนึกอันดีงามที่แฝงไว้ด้วยคุณค่าในเชิงสังคมและจริยธรรมต่อจิตใจของคนในชุมชน (กรรณิการ์ พรหมเสาร์, 2534)

แต่เดิมนั้นชาวล้านน่านับถือผี ทั้งผีบรรพบุรุษ ผีบ้านผีเรือน ผีฝ่าย อารักษ์ เลื้อเมือง และยังมีพิธีกรรมไหว้ผีปรากฏจนทุกวันนี้ ภูเขา ต้นไม้ ป่า แม่น้ำลำธาร ตามระบบคิดหรือความเชื่อในวัฒนธรรมไทยล้วนแต่มีผีคอยดูแลรักษาทั้งสิ้น ระยะเวลาเมื่อศาสนาได้เจริญรุ่งเรืองขึ้นทำให้เกิดประเพณีต่างๆ ซึ่งมีที่มาจากความเชื่อและศรัทธาผสมผสานความเชื่อที่มีมาแต่เดิม ระบบความเชื่อเรื่องผีจึงเปรียบเสมือนมาตรการที่สำคัญในการจำกัดขอบเขตการใช้ทรัพยากรไม่ให้ฟุ่มเฟือยหรือมากเกินไปเกินศักยภาพที่ระบบนิเวศจะรองรับได้ นอกจากนี้ความเชื่อดังกล่าวยังช่วยส่งเสริมการอนุรักษ์และฟื้นฟูทรัพยากรอีกด้วย (ฉลาดชาย รมิตานนท์ อ่างใน วิวัฒน์ คติธรรมนิษฐ์, 2536)

การบวชป่าอนุรักษ์ของชาวบ้าน ไม่ใช่เพียงแค่ต้นไม้ศักดิ์สิทธิ์ ห้ามตัดต้นไม้เท่านั้น แต่ยังหมายรวมถึงสถานที่ศักดิ์สิทธิ์จะไปทำไม่งามไม่ได้ด้วย กล่าวอีกนัยยะหนึ่ง ชาวบ้านไม่ได้แยกส่วนศีลธรรมออกไปจากการอนุรักษ์ป่า นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2536) ได้กล่าวถึงความหมายคุณค่าของการบวชป่าของชุมชนต้นน้ำภาคเหนือในโอกาสปีกาญจนาภิเษกปีที่ผ่านมานี้ สะท้อนให้เห็นถึงความลึกซึ้งของภูมิปัญญาชาวบ้านที่มีคุณค่าอย่างยิ่ง ในสังคมที่ความดีงามกำลังถดถอย 10 กว่าปีที่ผ่านมามีชุมชนรักษาป่าในเขตภาคเหนือได้มีการรื้อฟื้น วัฒนธรรม ภูมิปัญญา พิธีกรรม ความเชื่อ มาช่วยในการอนุรักษ์ป่า รักษาทรัพยากรกันอย่างกว้างขวาง ไม่ว่าจะเป็นการเลี้ยงผีขุนน้ำ

สืบชะตาแม่น้ำ จนถึงการบริหารขบวนการรักษาป่าที่นำวัฒนธรรมท้องถิ่นมาประยุกต์คัดแปลงนี้ บ่งบอกถึงความเชื่อมั่นในภูมิปัญญาอันหลากหลายของเผ่าชนมากกว่าความคิดแบบทฤษฎีตะวันตก ที่รัฐได้นำมาใช้ในการจัดการ 100 กว่าปีที่ผ่านมา

ความตื่นตัวของชาวบ้าน ไม่ได้เกิดขึ้นโดยปราศจากเหตุผล แท้จริงแล้วมีรากฐาน และบ่มเพาะอยู่ในชุมชนมายาวนาน หลังจากที่ทรัพยากรรอบๆ ชุมชน ค่อยๆ ลดน้อยถอยลงไปเรื่อยๆ น้ำในลำห้วยเริ่มแห้ง อาหารจากป่าลดน้อยลง สัตว์ป่าถูกทำลายมากขึ้นๆ การจัดการป่า โดยเจ้าหน้าที่รัฐยิ่งจัดการก็ยิ่งร่อยหรอไป เส้นขอบเขตพื้นที่อนุรักษ์ในแผนที่ของรัฐไม่อาจคุ้มครองพันธุ์พืช พันธุ์สัตว์ในผืนป่าได้ กฎหมายของรัฐไม่อาจป้องกันคนลักลอบตัดไม้ได้ ขบวนการตัดไม้เถื่อนที่เจ้าหน้าที่รัฐเห็นเป็นใจยังคงมีอย่างต่อเนื่อง และนับวันยังเป็นขบวนการที่มีอิทธิพลมากขึ้น

กระบวนการรักษาป่าที่อาศัยวัฒนธรรม ภูมิปัญญาท้องถิ่น จึงถูกรื้อฟื้นขึ้นเนื่องจากชุมชนเริ่มไม่เชื่อมั่นว่าการจัดการป่าด้วยระเบียบกฎหมายของบ้านเมืองจะสามารถแก้ไขปัญหาการลดลงของพื้นที่ป่าได้

2.5 เอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ฉลาดชาย รมิตานนท์และคณะ (2536) กล่าวไว้ในหนังสือ “ป่าชุมชนในประเทศไทย: ศักยภาพขององค์กรชาวบ้านในการจัดการป่าชุมชน” ว่าพื้นที่จังหวัดพะเยาเป็นชุมชนภาคเหนือที่มีขนาดใหญ่มาก และความเป็นชุมชนมีน้อย แม้จะมีกลุ่มรักษาป่าซึ่งเป็นกลุ่มเดียวกับกลุ่มผู้ใช้น้ำ แต่ก็ไม่สามารถต้านทานขบวนการตัดไม้เถื่อนระดับชาติได้ เจ้าหน้าที่ของโครงการไม่สามารถเข้าถึงชาวบ้านและไม่สามารถเก็บข้อมูลระดับลึก หรือวางแผนปฏิบัติการป่าชุมชนได้ ลักษณะงานที่เหมาะสมสำหรับชุมชนนี้ ไม่ใช่ทำงานในพื้นที่ แต่ต้องเป็นงานในระดับสูงกว่าชุมชน ควรประกอบด้วย อำนาจขององค์กรชาวบ้านในการจัดการทรัพยากรในทุกหมู่บ้านที่มีการอนุรักษ์และจัดการป่าชุมชนอย่างได้ผล เช่น ชุมชนต่างๆ ในการศึกษาจะปรากฏว่ามีลักษณะร่วมกันประการหนึ่งคือ ชาวบ้านจะมีจารีตประเพณีซึ่งถือว่าเป็นกฎเกณฑ์ในการจัดการดูแลป่า ไม่ว่าหมู่บ้านนั้นจะมีองค์กรทางการในการดูแลรักษาป่าหรือไม่ ด้วยเหตุนี้จึงกล่าวได้ว่าจารีตประเพณีเป็นสิ่งบ่งบอกถึงการแสดงออกของอำนาจชุมชน ซึ่งบางครั้งก็จะแสดงออกผ่านทางองค์กรของชาวบ้าน ทั้งที่เป็นทางการและเป็นองค์กรตามธรรมชาติ อย่างไรก็ตาม คำว่า “ชุมชน” ในที่นี้มีหลายความหมาย ชุมชนอาจหมายถึง หมู่บ้านเดียว หรือหลายหมู่บ้าน

จารีตหรือกฎเกณฑ์ตามประเพณีนั้น จะแสดงอำนาจขององค์กรชุมชนในการจัดการป่า ออกได้ 2 แนวทางคือ 1) จำแนกพื้นที่ป่าออกเป็นประเภทต่างๆ และกำหนดขอบเขตอย่างชัดเจน เช่น เขตป่าอนุรักษ์หรือ ป่าต้นน้ำ ป่าพิธีกรรมหรือป่าที่ตั้งของสิ่งศักดิ์สิทธิ์และป่าใช้สอยในลักษณะต่างๆ ตามความเชื่อของชาวบ้านในป่าแต่ละป่าจะมีพิธีอารักข์คอยดูแลภายในขอบเขตของป่า ซึ่งอาจถือได้ว่าเป็นสัญลักษณ์แทนอำนาจชุมชนในการบังคับให้เป็นตามจารีต โดยที่ในป่าแต่ละประเภทจะมีการกำหนดแนวทางการใช้ประโยชน์ให้สมาชิกชุมชนทราบ เช่น เขียนเป็นลายลักษณ์อักษรเพื่อให้ทราบทั่วกัน โดยไม่ทำลายทรัพยากรและอำนวยความสะดวกให้ชุมชนและความเชื่อและวิถีคิดตามประเพณีมาเป็นแนวทางในการกำหนดกฎเกณฑ์ที่ใช้ในการจัดการทรัพยากรและที่ดินของหมู่บ้านด้วย 2) สิทธิการใช้ทรัพยากรร่วมกันแสดงออกในรูปของจารีตผสมผสานกับวิถีชีวิตของชุมชน เช่น ประเพณีการทำไร่หมุนเวียน สิทธิในป่าหัวไร่ปลายนาของเจ้าของนา สิทธิการใช้ประโยชน์จากป่าเพื่อการยังชีพ จากแนวทางการแสดงอำนาจขององค์กรชุมชนแสดงว่าชาวบ้านมีวิถีคิดและภูมิปัญญาที่จะสามารถดูแลรักษาป่าได้ คุณธรรมนี้จะผสมผสานกับวิถีชีวิตซึ่งวางอยู่บนรากฐานของการใช้ทรัพยากรแสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่า ชาวบ้านสังเกตและเข้าใจความเป็นไปในสภาพแวดล้อม สะสมความรู้และประสบการณ์และตกผลึกเป็นภูมิปัญญา และวิถีคิดที่ถ่ายทอดจากคนรุ่นหนึ่งไปยังคนอีกรุ่นหนึ่ง

สหทัย วิเศษ และคณะ (2544) ศึกษาเรื่อง การจัดการทรัพยากรธรรมชาติ พบว่า การจัดการฯ ในลุ่มน้ำลาว - ขวน ในอำเภอเชียงคำ จังหวัดพะเยา ชุมชนที่มีความรู้ หรือภูมิปัญญาในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติแบ่งออกเป็น 4 มิติคือ

1) กระบวนการเกิดขององค์ความรู้ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ การเกิดขององค์ความรู้จะมีทั้งในระดับปัจเจกและระดับกลุ่ม โดยบุคคลจะเรียนรู้ด้วยตนเองหรือเรียนรู้จากผู้อื่น การดำเนินชีวิตและการแก้ไขปัญหาต่างๆ แล้วสังสมเป็นประสบการณ์ มีการถ่ายทอดความรู้ประสบการณ์ไปยังบุคคลอื่น ในรูปแบบที่ไม่เป็นลายลักษณ์อักษรโดยการพูดคุย การประกอบพิธีกรรม การถ่ายทอดความรู้แก่บุตรหลาน และลูกศิษย์ ส่วนรูปแบบที่เป็นลายลักษณ์อักษรเป็นการถ่ายทอดผ่านเอกสารที่มีผู้บันทึกไว้ นอกจากนี้การเกิดขององค์ความรู้ จะเป็นการปรับเปลี่ยนหรือการประยุกต์คุณค่าทางพุทธศาสนามีความสอดคล้องกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ

2) เนื้อหาขององค์ความรู้ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติเกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมชุมชน ประกอบด้วย ความเชื่อดั้งเดิมเรื่องผี และอำนาจเหนือธรรมชาติ จารีตประเพณีทางพุทธศาสนา รวมถึงการประยุกต์ประเพณีทางพุทธศาสนา และเนื้อหาที่เกี่ยวกับภูมิปัญญาหรือศักยภาพของชุมชนที่ประกอบด้วยการใช้ความรู้ ศักยภาพ และภูมิปัญญาท้องถิ่นมาแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นในชุมชน

3) รูปแบบขององค์ความรู้ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ มี 5 รูปแบบคือ (1) การจัดการตามความเชื่อดั้งเดิมที่มีการให้จิตวิญญาณกับธรรมชาติ แสดงออกโดยการประกอบพิธีกรรมเพื่อบูชาผี หรืออำนาจเหนือธรรมชาติ (2) การจัดการตามประเพณีท้องถิ่นตามหลักพุทธศาสนา ที่ได้สืบทอดมาจากบรรพบุรุษมาเชื่อมโยงกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ (3) การจัดการโดยการประยุกต์ประเพณีทางพุทธศาสนา โดยการปรับเปลี่ยนบทบาทหน้าที่ของประเพณีให้มาเกี่ยวข้องกับจัดการทรัพยากรธรรมชาติ (4) การจัดการตามภูมิปัญญาท้องถิ่นในการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ เป็นการนำเอาความรู้ได้เรียนรู้ แล้วสั่งสมเป็นประสบการณ์ หรือได้รับการถ่ายทอดมา เรียกว่า เป็นภูมิปัญญาของท้องถิ่นที่คำนึงถึงการใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืนมาใช้ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ และ (5) การจัดการโดยกลุ่มหรือองค์กรชุมชนเป็นการนำเอาพลังของชุมชนที่อยู่บนพื้นฐานของอำนาจและสิทธิของชุมชน ผ่านกระบวนการกลุ่มที่มีโครงสร้าง มีกิจกรรม มีบทบาทในชุมชน และมีระเบียบกฎเกณฑ์

4) องค์ความรู้ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ สามารถสรุปเป็นรูปแบบในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติลุ่มน้ำลาว-ยวน โดยองค์กรชุมชน 4 รูปแบบ คือ รูปแบบการจัดการตามจารีตประเพณีท้องถิ่น และความเชื่อดั้งเดิม รูปแบบการจัดการโดยการประยุกต์จารีตประเพณี รูปแบบการจัดการที่เป็นการใช้ความรู้ของชุมชนหรือภูมิปัญญาท้องถิ่นในการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติและรูปแบบการจัดการโดยกลุ่มหรือองค์กรชุมชน

สมนึก ชัยธรรม (2542) ศึกษาเรื่อง การอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้ของชาวเขาเผ่ากะเหรี่ยงหมู่บ้านห้วยปลูิง ตำบลม่อนจอง อำเภออมก๋อย จังหวัดเชียงใหม่ พบว่า ชาวเขาเผ่ากะเหรี่ยงมีความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้โดยใช้ภูมิปัญญาในรูปแบบของความเชื่อ กฎเกณฑ์ของวัฒนธรรม และประเพณีที่ได้รับการถ่ายทอดจากบรรพบุรุษ รวมทั้งการปลูกจิตสำนึกให้เกิดความรักและหวงแหนทรัพยากรป่าไม้ ที่ทำให้มีวิถีการดำรงชีวิตร่วมกับป่าแบบอนุรักษ์ เช่นเดียวกับการศึกษาของ ศุภวัตร พานิชเจริญ (2536) ที่ได้ศึกษาเรื่อง การกล่อมเกลாதงสังคมในด้านการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชาวเขาเผ่ากะเหรี่ยงบ้านแม่หาร ตำบลบ้านกาด อำเภอแม่สะเรียง จังหวัดแม่ฮ่องสอน พบว่า ชุมชนกะเหรี่ยงใช้ระบบการผลิตแบบยังชีพ มีแนวความคิด ความเชื่อการจัดพิธีกรรมต่างๆ สัมพันธ์กับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในเรื่องดิน น้ำ ป่า โดยความเชื่อนี้ถูกปลูกฝังจากบรรพบุรุษ โดยการบอกเล่า ปฏิบัติเป็นตัวอย่าง อบรมสั่งสอน การเข้าร่วมในกิจกรรมการผลิตและพิธีกรรมต่างๆ ถึงแม้จะได้รับอิทธิพลจากการศึกษาระบบใหม่ จากศาสนาพุทธและศาสนาคริสต์ ที่ทำให้วัฒนธรรมเปลี่ยนแปลงไป แต่ยังคงรักษาไว้ได้เพราะกระบวนการกล่อมเกลாதงสังคมที่ประกอบด้วยการสอนโดยตรง พิธีกรรม การปฏิสัมพันธ์ในชุมชนที่มีความเข้มแข็ง

มณี พยอมยงค์ (2533) ได้ศึกษา เรื่องภูมิปัญญาชาวบ้านล้านนา ได้กล่าวถึง ความเชื่อ เป็นเหตุที่จะทำให้เกิดการถือปฏิบัติจะเกิดขึ้นกับมนุษย์ก่อนเป็นครั้งแรก หรือเป็นปฐมเหตุ ความเชื่อถือศรัทธาที่มีต่อสิ่งที่ตนได้ประสบเห็น เป็นความเชื่อแบบชาวบ้านที่รวมเอาหลายสิ่ง หลายอย่างเข้าไว้เป็นลักษณะวัฒนธรรมพื้นบ้านที่ลูกหลานรับไว้สืบทอดกันมาช้านานแล้ว คือ ความเชื่อทั้งหมดนั้นสามารถจะนำมากล่าวดังนี้

1. ความเชื่อที่เกิดจากธรรมชาติ คือ การแสดงปรากฏการณ์ของธรรมชาติ เช่น ฟ้าร้อง ฟ้าผ่า คนแต่ก่อนไม่มีอะไรพิสูจน์แน่ชัดก็จินตนาการเอาว่าเป็นอำนาจสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ซึ่งอยู่ด้านบน ศิริระของตนเป็นของลึกลับ และมีอำนาจบันดาลให้เป็นไป จึงเกิดความเชื่อว่ามีสิ่งศักดิ์สิทธิ์หรือ เทพเจ้าลงมาทำโทษแก่ตน จึงมีการไหว้ บูชา บวงสรวงให้สิ่งเหล่านั้นหายโกรธ และบันดาลความสุขสวัสดิ์แก่ตน

2. ความเชื่อที่มากับศาสนาเป็นของที่เกิดขึ้นจากการเรียนรู้ที่ตนได้รับ เกี่ยวกับคำสอน และพิธีกรรมที่เจ้าของศาสนาบัญญัติไว้ หรือพระสาวกผู้ใหญ่อปฏิบัติกันจนเป็นแบบอย่างสืบทอดมา ซึ่งมีทุกศาสนา

3. ความเชื่อที่เกิดจากความคิดของมนุษย์ได้จากความคิดตามแนวปรัชญาทางจิตวิทยา และจินตนาการอื่นๆ